

Ana Altayca Sözbası *d-

Mehmet Ölmez
(Ankara)

Giriş

Ana Altayca sözbası ünsüzleri arasında şimdiye değin çoğunlukla *p- ünsüzü üzerinde durulmuş, diğer ünsüzler arasında da en çok *d- veya *δ- ünsüzüne yer verilmiştir.¹ Bu makalede ele alınan konuya, bugüne kadar Altayistler ve Altay dilleri üzerinde çalışan, ancak bu diller arasında bir dil akrabalığına inanmayan araştırmacılarca *δ- üzerine söylenenleri bir araya getirmek ve kısaca bu görüşleri gözden geçirmektir. Konuyla ilgili malzeme kuşkusuz burada anılanlardan, kullanılanlardan daha fazladır. Bunun dışında ulaşamadığım çalışmalar da oldu, örneğin Poppe'nin CAJ XVI (1972)'da andığı çalışma, İlliç-Svitiç'in konuyla doğrudan ilgili çalışması.² Denkliklerde, içinde *Türkçe sözcük* bulunanlar ele alındı; yalnızca *Moğolca* ve *Mançu-Tunguzca* ile kurulmuş denklikler ele alınmadı. Ayrıca, bugün için kabul edilemez, eskimiş birleştirmeler de çalışmaya katılmamıştır.

Altayistlere göre Ana Altayca *d- veya *δ- için Türkçede y-, Moğolca ve Mançu-Tunguzcada d- düşünülmelidir. Araştırmacılar Türkçe t- = Moğolca ve Mançu-Tunguzca d- denkliğini çoğunlukla göz önünde bulundurmazlar. Bulundursalar bile Türkçe şekli Moğolcadan ödünçleme sayarlar. Örneğin Ramstedt Tü. takı sözünü IT *ta < İMo. *da olarak düşünür (bak. AA *daki-); Poppe de Tü. tört'te böyle düşünür (bak. AA *dö-). Söz konusu d- = t- denkliğine ilk değinen Gombocz olmuşsa da, örnekleri çoğaltan ve düzelten Tekin olmuştur (bak Tekin 1985a). Araştırmacıları düşündüren noktalardan birisi de AA *dürfengü = GT üzengü'dür. Sorun, Türkçe sözcükte y- beklenirken ø- olmasıdır. Bu durum, deyim yerindeyse 'Altay Dilleri Kuramı'na karşı olanların işini kolaylaştırmakta, böylelikle de başka açıklamalar getirmelerine yol açmaktadır (örneğin söz konusu üzengü için bak. Ş.Tekin 1985). Sorunlardan birisi de *d-'li sözcüklerdeki ünlü denklikleridir. Örneğin ö = ø ~ ü denkliğinde ikincil olan kimi i'ler (ü > i gelişiminde) asliymiş gibi ele alınarak Altayca denkliklere itiraz edilmekte, söz konusu örneklerde d- = y-, t-, ø- ses denkliğinin bulunmadığı öne sürülmektedir

¹ Pentti AALTO, "On the Altaic Initial p-***", CAJ I (1955)1: 9-16; F.Sema BARUTÇU, "Altaycada Kelime Başı /p/", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler)* 1989 3 (2) 1-40; Han Woo CHOI, "Ana Altayca *p-", *Dilbilim Yazıları*, Ankara: 50-63.

² V.M.İlliç-Svitiç, "Altayskiye-dental'niye: t, d, δ", *Voprosı Yazukoznaniya* 6 (1963): 37-56.

(örneğin GT *tört* = Mo *dörben* = MTu. *digin* < **dügün*; itiraz için bak. Doerfer 1963: 329-330). Clauson ise Türkçenin Moğolcadan daha eski, daha kadim olduğu ve bunların akraba olmadığı düşüncesinden hareketle, asla Tü. *y-* = Mo *d-* denkliliğini düşünmemekte, böylesi örnekleri Tü. *y-*, Mo *d-* < Tü. **d-* olarak ele almaktadır. Tabii mevcut Türk dil ve lehçeleriyle yazılı metinlerde **d-* ile karışılmadığı için bu *d-*'li şekilleri Türkçenin varsayımsal bir döneminden ödünçleme saymakta, böylesi ödünçlemeleri de 'ilk dönem ödünçlemeler' olarak değerlendirmektedir (bak. Clauson, ilgili çalışmalar).

Doerfer ise Türkçe *y-*'nin kaynağı olan sesleri sıralarken dördüncü olarak da AT **d-* veya **ḡ-* sesini tasarlamaktadır. Böylece de Mo *d-*'nin AT **d-* veya **ḡ-*'den geldiğini savunmaktadır. Doerfer'e göre Türkçenin dönemleri şöyledir:

"A AT. *d-* (6. yy.'dan önce)

B frühtü. *c-* (en azından 6. yy.'dan beri)

C-E Uyg, ET, OT *y-*."

Ancak, ona göre, Ana Altayca gibi bunların tümü birer 'spekulation'dan ibarettir. (1975: 132-133). Hemen belirtelim 'Doğu Türkçesinde' (= *z*'li Türk dil ve lehçeleri), -MK'deki ve birkaç Kıpçakça eserdeki *y-* ~ *c-* örneği hariç- hiçbir zaman *c-*'li örnekler göremeyiz. Bunlar ancak 'Batı Türkçesi'nde, örneğin Volga Bulgarcasında (*ciyeti*, *ciyirmi*, *cāl*) görülürse de bu sözcüklerin kaynağı **d-* değildir.

Altayca çalışmalarında son yıllarda daha çok ele alınmaya başlanan Korecede ise AA **d-* = Ko. *t-* veya *th-* olarak görülür (bak. Choi 1985).

Japoncada *y-*, *t-*, *ø* olarak görülür, bak. Miller 1971: 84, 305; Choi 1985: 172; Doerfer 1974: 137, 138, 140; Tekin 1985: 12. Ancak Japonca ve Japonca örnekler bir süre daha araştırmaya/tartışmaya gereksinim duymaktadır.

Türk Dillerinde:

ET, OT, Çağ., Harezmi-Kıpçak, EAT, Osmanlı *y-*;

Halaç, Azeri, Türkmen, Gagauz, Türkiye Türkçesi *y-*;

Çuvaş *ś-* (Volga Bulgarçası *c-* < Ana Bulg. *d-* < İT **d-*);

Tuva, Karagas, Hakas, Koybal, Beltir, Şor, Sagay, Kaça *ç-* (Castrén Koybal

d'-, *t'*-; Radloff: Soyon, Karagas, Koybal, Teleüt, Kaça *t'y-*; Potanin

[Menges] Tuba *y-* > *t'*-, Şor, Sagay, Karagas *y-* > *ç-*);

Sarı Uygur *y-*, *ç-*, *c-*, *ø-*;

Kırgız *c-*;

Kazak *j-*, *c-*; Karakalpak *c-* ~ *c'*-; Nogay *c-*; Karaçay *c-*, *y-*, -Balkar *z-* (*z'* - ?);

Tarañçi *y-*, Özbek *y-*, Yeni Uygur *y-*, *c-*;

Tatar (Kazan), Mişer *y-*, *ī* önünde *c-*; Başkurt *y-*, ön ünlülerle *c-*, *y-*

(Şçer. 1970: 173; Räs. 1949: 185-188; Menges 1968: 88-89; Doerfer 1976: 27; Tuna 1983: 32)

Moğol Dillerinde:

Genel Moğolca *d- günümüz Moğol dillerinde zayıf-ötümsüz bir ünsüze, yani *ɒ*'ye dönüşür. Dagur, Monguor, Harçin, Çahar, Ordos, Halha ve Buryatçanın Tsongol ile Sartul ağızlarında, hatta Bargu ve Buryat dillerinde, tüm durumlarda (başta, ortada) ötümsüz bir ünsüzdür. Geri kalan tüm Buryat diyalektlerinde ve Kalmukçada sözbaşında ve söziçinde ötümlüdür.

*d ünsüzü Dagur, Monguor, Ordos, Çahar, Harçin ve Halhada sözbaşında daima ötümsüz, yani *D*'dir; ancak Buryatçada ve Batı Moğolistanda, yani Moğol, Oyrat ve Kalmuk dillerinde ötümlüdür. Monguorda *d sözbaşında, ilk hecede güçlü, sızıcı bir ünsüzün komşuluğunda *t*'ye, yani zayıf bir ünsüze dönüşmüştür: örneğin *d-t > t-d*. Bu olay Eski ve Orta Moğolcada, sözbaşı *d ünsüzünden önceki bir hecenin *t* veya *s* ile başlamasından dolayı *t* olmasıyla da görülür.

Bir iki kez de sözbaşı *d, Batı Buryat diyalektlerinde *t*, ön damaksillaşmaya (palatalisation) uğradığında da *y* olur. Buna göre sırasıyla:

Mo. *degere* (*d-*),

OMo. (Muk.) *totara*, Mngr. *tudor ~ turo* (*t-*),

Alar (Buryat) *taŋha* (*t-*); AA *d- ünsüzü **i*/i ünlülerinin komşuluğunda, daha doğrusu **i*/i'den önce *c-*'ye dönüşürler:

Alar *jolō* < **ciluga*, Mo. *ciluga* 'kafanın üstü, tepe, bingıldak' < **diluga* = Tu. (Bar.) *dil*, Mo. *colo* 'baş, kafa' < **ciluga* < **diluga* 'kafatası', Poppe'nin buradaki örnek olarak verdiği Mo. *casa-* = Ma. *dasa-* = Tü. *yasa-*, (AA **da-* = Mo. *ca-* = Tü. *ya-* denkliliği olmadığı için) çıkartılmalı (Poppe 1955a: 114-115; 1956: 209-211). Poppe, Moğol Yazı Dilinde hala bir *d ~ c* nöbetleşmesi olduğunu, bu durumun konuşma dilinde de sürdüğünü belirtir (1955a: 114).

**i*/i'den önce:

Mo., OMo. *c-*; Dag., Mngr. *d'j-*; Ord., Uraŋ, Harçin, Tsongol, Sart (Bur.), Bargu. (Bur.), Mog., Klm. *dj-*; Hori (Bur.), Aga (Bur.), Alar (Bur.) *j-*; Ekhirit *y-* (Poppe 1955a: 115-116).

Mançu-Tunguz Dillerinde:

AA *d- ünsüzü, Mançu-Tunguz dillerinde *d-* olarak korunur. Yalnızca Mançu ve Goldi dillerinde **i*/i önünde *c* olur: Ma., Go. Ul., Ork., Orç., Ud., Sol., Neg., Ew., Lam. *d-*; **d-* ~ *di-*: Ma. ve Go. *ci-*, diğerleri *di-* (Benzing 1955: 32; Solonca ve diğer şekiller için bak. Kalujinski 1971: 55-59).

Korecede: AA *d-, Korecede *t-* ve *tʰ-* olarak görülür (bak. Choi 1985: 172 ve sonrası).

Japoncada: AA *d- Japoncada *i* önünde *ø-*, aslî bir *-o/-u-* komşuluğunda *t-* diğer durumlarda *y-* olur (bak. Miller 1971: 84, 305).

ÖRNEKLER:

***da-**

~ AT **ya-*: Uyg., MK, KB *yal-* 'yanmak' <**ya-l-*, Kıp., Çağ. *yan-* 'yanmak' <**ya-n-*, *yak-* 'yakmak' <**ya-k-*

~ AMT **da-*: Ev., Sol., Neg., Ud. *dalga-* 'kızartmak, ateşte pişirmek' <**dal-ğa-*, Ev. *dalgan-* 'yanmak', *dalgav-* 'kızartılmak', Sol. *dalgō-* 'yanmak, kavrulmak, kül olmak', Ulç. *calgaçı-* (*calcaçı-*) 'kızartmak', Orok. *dalda-* ay., Nan. *dalga-* ay.

~ EJ *yak-u* 'yakmak'

AK **ta-*: Ko. *ta-* 'yanmak.'

Denkliğe ilk olarak Poppe değinmişse de, denkliği Moğolca ve Türkçe arasında Tü. *ya-t-*, *ya-n-* ~ Mo. *ca-lin* 'ateş, yalın' şeklinde kurmuştur. Daha sonra ikinci değinişinde (1974a) Moğolca örneği -AA **da-* ~ ET *ya-* = Mo. *ca-* gibi bir eşitliğin olmamasından olsa gerek- denkliğe katmamış, bunun yerine Mançu-Tunguzca örneklerle yer vermiştir.

(Poppe 1954: 194; 1974a: 122; Tekin 1985b: 79-81; Choi 1985: 172; Tsin. 1975: 193b-194a)

***da-**

~ AT **ya-*: Orh. *yağuk* 'yakın', *yağur-* 'yaklaşmak', *yağut-* 'yaklaştırmak' <**ya-g+u-*; Uyg., MK, KB *yağur-* 'yaklaşmak', *yak-* 'yaklaşmak', *yakin* 'yakın'; Çuv. *šivih* 'yakın' <**yağuk*, vd.

~ AMo. **daka-*: OMo. *daқа-* 'izlemek, takip etmek', Mo. *dağa-*, Bur., Kl. *dağa-* ay. (> Ma. *dağa-*), Dag., Mngr. Urd. *dağa-*,

~ AMT **daka-*: Ev., Sol., Neg. *dağa* 'yakın, yaklaşık' *dağamā-* 'yaklaşmak', Sol. *dağalā* 'yakın', *dakki* ay., Lam. *dağam-* ~ *dahām-* 'yaklaşmak, yakınlaşmak', Ud. *daksa-* 'yaklaşmak'; Ma. *dartay* 'yakın', Çj. *ūh-hāh-sāh* ay. (Tsintius'taki Türkçe *yağ-* örneği *yak-* olarak düzeltilmeli!),

~ MKo. *taka* < *tak-a* 'yaklaşarak, yaklaşıp' (*a* zarf fiil)

(Gom. 1912: 23; Poppe 1927a: 105; 1955a: 149; 1956: 210; 1960: 22, 120; Rams. 1957: 51, 92; Miller 1971: 85; Tsin. 1975: 187b-188a; Tuna 1983: 40; Choi 1985: 172)

***daba-**

~ AT **yam-*: Tü. *yamaç* 'yamaç, dağ yamacı'

~ AMo. **daba-*: Mo. *dabaga(n)* 'dağ geçidi; dağlık arazi', Hl. *davā* ay.

~ AMT **daba-*: *dawakī* 'dağ geçidi', *davan* ay., *dava-* '(dağlık araziden) aşmak, geçmek', Ma., Nan. *daba-*, *dabali-* ay.

~ EJ *yama* dağ <**daman*

(Tekin 1985b:80)

***dağı(n)**

~ AT **yağı*: Orh., Uyg. *yağı* 'düşman', *yağıd-* 'düşman olmak, düşmanlık beslemek', MK, Çağ. *yağık-* 'düşman olmak, düşmanlık beslemek, düşmanlaşmak', Uyg., MK, KB, Kıp. *yağıla-* 'düşmanlık etmek; düşmanla savaşmak, vuruşmak', Kırg. *cō*, Çuv. *sū*, vd.

~ AMo **dağı*: Mo. *dayin* <**dağın* <**dağın* 'düşman', Klm. *dēn*, *dēs* ay., Mo. *dayi-sun* 'savaş; düşman', *dayi-ça-* 'düşmanlaşmak, düşman olmak'.

Clauson Mo *dayi(n)* sözcüğünün, Moğolca için tipik bir Türkçe ödünçleme olduğu görüşündedir: Mo. *dayi(n)* < AT *dağı* 'düşman' > ET *yağı*; dılan 'yılan' > *yılan* < dilom AB (1958: 185). Doerfer ise sözcüğün gelişimini *dağı* 'düşman' > Mo. **dağı-sun* > *dayisun*, ET *yağı* <**cağı* olarak gösterir (1963: 98). Ona göre ET *yağı* sözcüğü, tüm Moğol diyalektlerinde AT **dağı*'dan ödünçleme olarak kullanılmaktadır: H(aenis)ch 31 *daiyin* 'düşman' (34 *dayin*), *daiyisun* (-*sun* tekil; *daiyin*, -*n* çoğul), M(ukaddimetü)-l Edeb) *dayn* = Çağ. *yağı*, Kow. *dayin* 'düşman', *dayisun* ay. H.A.Zwick *dain* 'savaş', Witsen *dain*, Strahlenberg *dahn* 'sefer', Klm *dān* "savaş; düşman, düşman ordusu", *dās*n 'düşman'. Mostaert *dān* 'düşman', *dās*un ay. vb. Doerfer devamlı, AMo. şeklin *dağın* değil, tersine *dağı* olması gerektiğini, bunun da AT **dağı*'dan geldiğini belirtir; -*n* ise bir çoğul ekidir (1975: 101-102). Tabii örneklerde de görüldüğü üzere *dayin*'deki -*n*'nin çoğul bir işlevi söz konusu değil.

(Gom. 1912: 22; Rams. 1915a: 140; 1957: 50; Poppe 1927a: 104; Clauson 1958: 185; Derfer 1963: 98; 1975: 101, 102)

***dağırı**

~ AT **yağır*: MK, Çağ., Osm. *yağır* 'yağır, cıdağı, atın sırtında koşumun açtığı yara' vd.

~ AMo. *dağarı*: Mo. *dağari* <**dağāri* 'atın sırtındaki koşum yarası, OMo. *da'aritu* 'sırttaki yara' vd.

~ Ma. *dara* <**dağara* 'bel, bel bölgesi', Ew. *darama* <**dağarama* 'bel', Lam. *daram* 'sırtın aşağı kısmı'; Ork.*dāri-* [**dağari-*] 'eyerdeki yarayı ovmak (geyik ve at için)', Ma. *dari-* [**dağari-*] 'eyerdeki yarayı ovmak (at için)', Lam. *dağaran-* ay.

Clauson'a göre Mo. *da'ari* (Haenisch), *dağari* (Kow.) Türkçeden ilk dönem ödünçleme (1972: 905a). Doerfer'e göre Far. *yağrīn* 'kürek kemiği'ni [< Tü. Har.] incelerken buradaki -*n*'nin boy, kavim ve vücut organları adı yapan -*n* ile aynı olduğunu (*bıkın* 'kalça', *burun* 'burun', *tapan* 'taban'), bunun daha sonra 'atın bastığı yer (?)', *yağır* 'yağır, kürek kemiği', *yağrı* şekline bulaştığını (<**yağır* + *ı* iyelik eki) belirtir (1975: 176). Daha sonra Türk dil ve lehçelerindeki şekilleri verir. Ona göre *yağrīn* 'kürek kemiği' ile *yağır* 'atın sırtındaki yara' sözcüklerini bir saymak yanlıştır. (1) Her iki sözcük de anlam açısından çoğu Türk dilinde birbirinden kesin olarak ayrılmıştır. (2) 'kürek kemiği' anlamındaki 'yağır'a *yağrın*

sözcüğünden çok sonra rastlanılmıştır. (3) Eyer yarası atın sadece kürekkemiği üzerinde bulunmaz. Sonuç olarak,

(1) Tü. *yağır* ve *yağrın* aynı degillerdir.

(2) Mo. sözcüğün anlamı kesin olarak 'eyer yarası, çiban' demektir: Haenisch *da'ari* ay., Muk. *dāri* = Çağ. *yağır*, Kow. *dağari*, Mostaert *dāri*, Klm. *dēri* 'eyer yarası'; 'sırt, arka' anlamı ise kesin değil.

(3) Mo. *dağari* adı bir olasılıkla *dağari*- 'sürtmek, değmek, ovmak' eylemiyle eş anlamlıdır (1975: 177-178).

Poppe, Doerfer'in Mo.-Tü. denklikler için (TMEN'de) öne sürdüğü 'Türkçeden Moğolcaya ödünçleme' savlarına; 1. söz konusu varsayımsal Türkçe en eski şekillere hiç bir yerde rastlanılmadığı; 2. eğer gerçekten böylesi şekiller varsa da şu an bilinmediği; 3. ne zaman ve nerede alındığının bilinmediği; 4. eğer ödünçleme olmasaydı verilen Moğolca şeklin genetik açıklaması nedir sorusuna açıklık getirilmediği noktalarından karşı çıkar. Ayrıca Tü. *yağız* = Mo. *dağır* şekli için herhangi bir kanıt getirilmediğini de belirtir (1975a: 172).

(Gom. 1912: 22-23; Poppe 1927a: 104-105 ve 1960: 23, 122; Tsin. 1975: 188b)

*dağır

~ AT **yağız*: ET *yağız* gri, boz; Osm. *yağız* esmer; doru

~ AMo. **dağır*: *dayir* erkek geyik, OMo. *dayir* gri, boz < İMo. **dağır*

Doerfer, sözcüğe **dağız* kahverengi > Mo. **dağır* > *dayir* (ET *yağız* < **cağız*) olarak yer verir (1963: 98, 100). Daha sonra *r* ile de ele alır: **dağız* veya < **dağır* (1968: 17). Clauson ise Moğolcada (*dayir* Haenisch) Türkçeden ilk dönem ödünçleme olduğunu düşünmektedir (1972: 909ab).

(Poppe 1960: 61, 137; TDK 1983: 1265b)

*daki-

~ AT **tak*:- Orh., Uyg. *taqi* yeniden, daha da/de

~ AMo. **daki*-. Mo. *dakin* tekrar, yine, yeniden; *daki*- tekrar gidip getirmek, Klm. *daki*- ay. vd.

~ AMT **daki*-. MT *daki* yine, tekrar, yeniden; Ev. *daki* [< Mo.], Sol. *daqi* [< Mo.] ay.; Ul. *daktu*- yeniden işlemeye/çalışmaya başlamak, Nan. *dakçi*- ay., Ma. *daqi*- ~ *daqu*- [< Mo.] yinelemek, tekrarlamak.

Moğolca ile Türkçe arasında *d*- = *t*- denkliğini (yeterli sayıda örnek olmasından dolayı?) göz önünde bulundurmeyen Ramstedt Türkçe şeklin ilk Moğolca döneminde Türkçeye geçtiğini düşünüyor, dolayısıyla Türkçe şekil ona göre Moğolcadan ödünçleme. Ancak Türkçe şeklin tek heceli, Moğolca şeklin de iki heceli olmasından, ayrıca Tü. *t*- = Mo. *d*- denkliği ile ilgili başka örneklerin de var olmasından dolayı bu sözcüğü birinden diğerine ödünçleme sayamayız. Ayrıca denklikteki bir başka düşündürücü yön de Moğolca ve Mançu-Tunguzca şekillerin

yakınlığıdır; Mo. → MTu. ? Ko. *ta* şekli ise Ramstedt'te ? işareti ile yer alır.

(Gom. 1912:27; Poppe 1927a: 100; Rams. 1952: 100-101; Räs. 1969: 457a; Tsin. 1975: 191b-192a)

*daku

~ AT *yaku: MK *yağku*, *yaku* yağmurluk; Tel *d'akki*, Alt. *yakkı*, Tuv. *çağı*

~ AMo. *daku*: Mo. *daħu* ~ *daku* kürk ceket, Bury. *daħa*, *daħu* (> Çağ. *daķu*),

OMo. *daķu*, Mngr. *dāħu*, Ord. *daħu*, Hl. *daħħa*, Klm. *daħa*, (> Rus. *doħa*)

~ AMT **daku*: Ev. *daku* kürk giysi; kürkten kadın göğüslüğü; kürk; Sol. *daħu* kürk gocuk Lam. *daħa* ay.; Nan. *daħo* cüppe, gömlek; Ma. *daħu* kürk

Doerfer'e göre Tü. *yaku* (daha eski *yakku*, *yağku*) 'yağmurluk', Mo. *daku* ile akraba değildir. Tü. şekil *yağ-* 'yağmak'tan {-KU} ile addır (1963 1974: 111-112). 1963'te ET *yaku* <**caķu* şeklini tasarlayan Doerfer (1963: 98,100), daha sonra, 1975'te Mo. şeklin Türkçeden ödünçleme olduğunu ileri sürer: Far. *dāķu* tüysüz ok; pardesü, palto < Çağ. *daķu* ay. < Mo. *daku* ay. < Tü. Köken olarak Tü. *yağ-*'tan (MK) *yağku* 'yağmurluk', *yaku*, Mühenna *yaku* 'çevrilmiş kürk', R III 32 *yakkı* Alt., Tel. 'karaca postundan kürk', vd. (1975: 283). Doerfer, MK *yağku* örneğinin Poppe'ce kaydedilmediğini, Altay lehçesinde bunun *yakku* olarak varolduğunu, *yaku* şeklini de *yağku* > *yakku* > *yaku* olarak düşünmemiz gerektiğini belirtir. Mo. şeklin *d'*li olmasından dolayı da bunu 'Eski Bolgarca' **dağku* (veya **dakku*)'dan ödünçleme sayar (1975: 284; 1976: 27).

(Gom. 1912: 22; Poppe 1927a: 104; Rams. 1957: 50; Poppe 1955a: 26, 74, 136 ve 1960: 55; Tsin. 1975: 192a)

*dāl

Çeşitli kaynaklarda şimdiye değin çoğunlukla birlikte ele alınan AA **dāl* ve **dēl* birbirlerinden ayırt edilmeli ve bu şekiller iki ayrı madde altında toplanmalıdır. Bunların iki ayrı sözcük olduklarına en iyi kanıt, farklı seslere ve farklı anlamlara sahip Tuvaca şekilleridir: *çal* 'ye- lenin çıktığı yer', *çel* 'yele' (ED 916). Buna göre Gombocz ve sonrası araştırmacıların ele aldıkları *a'*lı örnekler bu maddeye, *e'*li örnekler de *dēl* maddesine alınmalıdır.

~ AT **yāl*: MK *yal*, at yelesi; yelenin çıktığı yer at yelesi <**yāl* (Kaşgari' deki 'yele' anlamı ikincil olmalı!), *yalıg* eyer kaşı, KB *yal*, Muk. (Yüce 1988) *yal*, Trkm. *yāl*, *yal* Alt. Leb., Baş. (Rdl., Katan.) *yal* yele, Ury. *çal*, Tar *yāl*, CC *yali*; Yak. *sal* yelenin altındaki yağ; ense

~ AMo. *dāl*: Mo. *dalū* kürekkemiği, *dalaŋ* atın ensesi, at ensesi, Mngr. *dāli* omuz, Mo. *dalaŋ* cıdağı, yağır; Mo. *dalabçi* < *dalubçi* kürekkemiği (< *dalū* + *bçi*), (> Ev. *dalū* karacanın kürekkemiği)

Clauson **dāl* ile **dēl* arasında bir ayrım düşünmez ve söz konusu *d'*li sözcükleri (*dāl* ve *dēl*), Moğolca için '4. grup alını' olarak niteler, ona göre bu sözcükler, *d-*den dolayı Türkçeden ilk dönem ödünçlemelerdir (1959: 308; 1962: 238;

1972: 916ab).

Poppe'ye göreyse Mo. *dalū* 'kürek kemiği' ile *dali* 'kanat' sözcükleri kökence ilişkili olabilir. Ona göre bu durumda asıl kök **dāl* olarak kurulabilir, krş. Mo. *dalaṇ* 'ense, ensedeki yağ' > Ev. *dalaṇ*. Dahası, Bur. *dal'* *barā* 'yavru kuş' ve Mo. *dali* 'kanat' şekillerinin her ikisinin de buraya ait olabileceği, dolayısıyla da Tü. (Leb., Kumd.) *yalbay* 'bir kuş adı'; Tel. *yalbağay* ay., Tel. *yalbaṇda*- 'havada bulunmak (kuş için)' şekilleriyle Mo. *dalay*- sallanmak > Tel. *talay*- şekillerinin de buraya ait olması gerektiği belirtilir.

(Poppe 1974a: 121; 1973: 223; Tsin. 1975: 195a; Choi 1985: 173)

**dālī*

~ AT **tāl*: Osm. *dalaḵ* dalak, Kom., Çağ. Tat., Tob., Kır. *talak*, Trkm. *dālak*, Çuv. *śula*; Yak. *tāl*, *talay* ay.

~ AMo. **deligü(n)*: Mo. *deligün*, Hl. *delün*, Bur. *del' wṇ*, *delzōn*, *delu*, *dilu* ay.

~ AMT **delikün*: Ev. *delkin* dalak, Sol. *delkī*, Ud. *deligi* ay.; Ma. *del' aḥun* ~ *delihun* ~ *delehun* ay.

(Gom. 1912: 27; Räs. 1969: 457b; Tsin. 1975: 233a; Tekin 1985a: 67; Kalj. 1985b: 86)

**dalpā*-

AT **talpī*:- MK *talpī-n*- çırpınmak, kanat çırpamak, *talpī-s*- (ışdaş), *talpī-r*- kanat çırpamak, kanat çırpmaya başlamak, OT *talbīn*- kanat çırpamak, uçmaya çalışmak, Çağ. *talpin*-, YUyg. *talpu-n*-, Tel. *talbī*- ay.; Oyr., Tel. *talba-k* açılmış kanat

~ AMo. **dalba*- (?): Mo. *dalba-yi*- yayılmış ve yassı olmak (yelken); *dalbaga* yassı, düz yüzey; yelken, bayrak; kuşların kanadı; Hl. *dalba* ay.; *dalba-gir* yassı, düz; *dali* kuşun kanadı; *dalbalja*- dalgalanmak

(Poppe 1956: 209; 1972: 52; Räs. 1969: 459a; Tekin 1985a: 68)

**daluga*-

~ AT **yalga*:- Uyg., MK *yalga*- yalamak, (ayrıca MK *yalvan*-), Osm., Alt., Tat. (Rdl.) *yala*-, Tel. (Rdl.) *d' ala*-, Kır. *cala*-, Koyb. *çalga*-, Ury. *čilga*- (= Tuv. *čilga*-), Çuv. *śula*-, Yak. *salba*- dudağıyla dokunmak

~ AMo. **daluga*:- Mo. *dologa*-, *doliya*- (<<**daluga*-), Ord., Hl. *dolō*- yalamak, Bur. *do'l' ō*-, Klm. *dolā*-, Mngr. *dōli*- ay., OMo. (Muk.) *dolāba* yaladı (Mo. -*ba* = Tü. -*dī*)

~ AMT **dala*:- MT *dala*- höpür höpür içmek, lap lap yemek, yalayıp yutmak, Ev. *dala*- ay., *dalaḇda*- ay. (köpek için), Lam. *dal*- ay., Neg. *dala*-, *dalav*- ay., Orç. *dalau(n)* yemek (köpek için), *dala*- (köpeği) yedirmek, beslemek, Ud. *dala*- ay., Ul. *dalavu(n)* ~ *dalau(n)*- yemek (köpek için), Nan. *daloṽū* yemek (köpek ve domuz için), *dalo*- (*dala*-) yedirmek, beslemek (köpek ve domuz için)

~ AK **talga*:- Ko. *talai*- <**talga*- tatlı sözlerle kandırmak, yatıştırmak, dial. *talgai* ay.

Denkliğe ilk değinen Gombocz olmuş, daha sonra da denklik çeşitli defalar Poppe'ce ele alınmıştır. Ramstedt ise denkliği Lam. *daldra* 'tatlı', Ko. *tal*- 'tatlı olmak', Tü. (Alt.) *yalım-çı* 'tatlı su', OT *yalıncğa* 'tuzsuz ve yağsız yemek' sözcükleriyle birleştirmek istemiştir [benzer birleştirme Tsintius tarafından da MT *dalli* 'vкусний (tatlı, leziz)' ile yine ET *tatlıg*, Ko. *tal*- arasında yapılmak istenmiştir, Tsin. 1974: 195]. Bazı kaynaklarda da Türkçe şekil ET *yalga*-/yalka- olarak gösterilmiştir. Bu -k-'lı örnekler büyük olasılıkla Uygurcadaki Q harfinin yanlış yorumlanmasından olsa gerek. Clauson ise, bu eylemi Moğolcadaki Türkçeden ilk dönem ödünçleme sözcükler arasında saymıştır.

(Gom. 1912: 23-24; Poppe 1927a: 105; 1955a: 75; 1956: 210; 1960: 22, 70, 96, 129; 1977c: 224; Rams. 1957: 50-51; Clauson 1972: 926b-927a; Tsin. 1975: 193; Tekin 1976a: 128; Choi 1985: 174; Kalujinski 1985a: 54; Choi 1985: 174)

*dali-

~ AT **yas*:- TT (Anad.Der.) *yas*- bir tarafa dayanmak, *yasıl*- ay.

~ AMo. **dali*:- *daliyi*- ay., çarpık/ters olmak, düz olmamak, pürüzlü olmak, *daliğar* çarpık, ters < *dali*:-; *dalciyi*- ters/çarpık olmak, bir tarafa dayanmak; *daliğar* ters çarpık, eğik < *dalci*-, *dalcir* ay. < *dalci*- < *dal-ci*-

(Tekin 1974: 612)

*dal'ı-

~ AT **yaş*:- Uyg., MK, KB, Kıp., Osm. *yaş*- gizlenmek, örtünmek, Uyg., MK, Kıp., Osm. *yaşur*- örtmek, gizlemek, kapatmak, Çağ. *yaşun*- gizlenmek, TT (Anad.), Trkm. *yaşmak* örtü, peçe

~ AMo. **dali*:- Mo. *dalda* örtülü, gizli, saklı (> Anad. *dalda*, *dulda* 'saklı/gizli yer, kuytu yer' ve türevleri için bak. Derleme IV: 1341, 1342 ve 1596-1597, TDK Ankara 1979), *daldabçila*- saklamak, gizlemek, örtmek, *daldabçilagul*- saklatmak, *daldabçılal* saklama, gizleme, örtme, *daldaçila*- saklamak, örtmek, *daldagur* gizli, gizlice, *daldakur* gizli, saklı, *daldala*- gizlemek, saklamak; Mo. *dal* büyükbaş hayvan için sıcak, örtülü barınak, Bur. *dal* çardak, ahır

~ AMT **dali*:- Ev. *dal*-, *dali*- örtmek, gizlemek, Ul. *dalı*- örtmek, kapamak, Nan. *dälia*-, *däliago*-, *däliap* gizlemek, saklamak; Ma. *dali*- örtmek, saklamak, *daliku* örtme, bölme, duvar

~ AK **tal*:- Ko. *tarak* <**tal-ak* çatı katı odası

(~ EJ *yasi-rö* tanrılara ait tapınakları kapama, Miller'dan aktaran Poppe, 1975: 180)

(Poppe 1927a: 105,114; 1960: 22-23, 77, 95; Rams. 1957: 51; Lessing 1960: 225b-226a; Tsin. 1975: 192ab; Tekin 1976a: 128; Tuna 1983: 40-41; Choi 1985: 174-175)

***dapakı**

~ AT **yapağı*: MK *yapaķu* 'bir Tür boyu', Osm. *yapağı*, *yapak yapağı*, yün, Kzk. *jabağı* (Räs. *cabaga!*), Kır. *cabagı* ay.

~ AMo. **dapakı*: Mo. *dağaki* (<**dawāķı* <**dapākı*) topak saç, topaklaşmış saç; keçeleşmiş yün, Mngr. *dākir*, Ord. *dāhi*, Hl. *dāhi*, Bur. (Alar) *dāsa*, Klm. *dāka* ~ *dēki* ay.; *dağakira*- (Poppe: keçeleşmek; Tsin.: saç karışmak), Bur. *dāhi*

Clauson'ın AA **dapakı* üzerine düşünceleri şöyledir: "*yapa:ku: (d-)* şeklinin yapısal olarak anlaşılması güç (-ku: bilinen bir ek değil), ancak yap- ve yap 'yapağı' ile ilişkili olduğu açık, belki de **yapa:-* gibi bir eylemden ad. Aslı 'keçeleşmiş yün veya kıl' gibi görünüyor (krş. yapğut). Moğolcada ilk dönem alıntı olarak görülür: *da' ağa(n)* 'iki yaşındaki tay, sıpa'; sözcüğün Mo. *dağaki* 'dolaşmış, kümeleşmiş saç' ile ilgisi karışıktır. Güney-Batıda, Azeride yapağı olarak yaşar, Osmanlıcada yapak şekli de vardır; Trkm. *yapağı*. Çoğu Kuzey-Doğu, Kuzey-Merkez, Kuzey-Batı Türk dilinde 'tay, sıpa' ('yeni doğmuş'tan 'iki yaş'ına kadar) anlamlarıyla *yabağa/yabağı/çabağı/jabağı* olarak yaşar. *Yapa:ku:* 'bir Türk boyu'." (1972: 874b-875a)

Clauson burada Tü. *yapağı/yapak* 'yapak' ile *yapak* 'tay, sıpa' sözcüklerini karıştırır. Bu sözcükler, Poppe ve Räsänen'de olduğu gibi ayrı ele alınmalıdır. Miller da Japonca *tawak*- 'spor yapmak, eğlenmek, oynamak' eylemini bu sözcüklerle birleştirir (Miller 1971: 85).

(Gom. 1912: 25; Poppe 1955a: 139; 1960: 47, 123; Räs. 1969: 188a)

***dapaga (?)**

~ AT **yapak*: Osm., *yapaķ* henüz sütteki sıpa, Çağ. *yabak* tay, Alt., Tel *yabaga* iki yaşındaki sıpa, Şor., Sag. *çabaga*, Soy. *çavā*, Küer. *yabağı*, Kzk. *jabağı* tay-kulun arası, Kır. *cabagı* beş-altı aylık tay, Kum. *yabu* sıpa, Çuv. *yubaķ* bir yıllık sıpa < Tat.

~ AMo. **dapakan*: Mo. *dağagan* (<**dawāķan* <**dapākān*), iki-beş yaş arasındaki tay, OMo. *da' gan*, Hl. *dāga*, Klm. *dān*, Mo. *dāga* iki yaşındaki tay

Önceki maddede de belirttiğimiz gibi, 'yapağı' anlamındaki sözcük 'henüz süten kesilmemiş tay/sıpa' anlamındaki sözcük bazı kaynaklarda aynı maddede ele alınmıştır. Altay dilleri savunurları ise bunların iki ayrı sözcük olduklarını belirterek ayrı ayrı ele almışlardır. Gombocz'ta Mançuca için *dağan* 'sıpa' örneği de yer alır. Ancak bu şekil, sonraki araştırmacılarca Mançu-Tunguzcadan başka örnekler getirilemediği için, büyük olasılıkla Moğolcadan ödünçlemedir.

(Gom. 1912: 24-25; Poppe 1927a: 105; 1927b: 160; 1960: 47, 123; Räs. 1969: 187-188a)

***daru-**

~ AT **yaru-* (?): Uyg. *yarin* sabah, MK, KB, Kıp., Çağ., Osm., TT *yarin* yarın, Kzk., Kkl. *jarin*

~ AMo. **daru(n)*: Mo. *darāga* (<**darugā*) gelecek, bir sonraki, *darāga-la*-arkadan izlemek, OMo. *daruça* tam arkasında, geride, gerisinde, Mo. *darun* bir diğerine

~ AMT **darān*: Tu. *darān* sıra, dizi, kat, tabaka; yanında, Lam. *darān*, *darāndu* yanında, Neg. *dayan* [**darān*], *dayancı* yanında, Ul. *darin-darin* yanyana, Ork. *daram-daram*, *daramcı*, *darum*, *darumcı* yanyana, yaklaşık; Nan. *darā*- yanına gitmek, Ma. *daya*- dayanmak

Poppe, denklige ilk değinişinde Türkçe örnekler arasında Uyg. *yargan* şeklini de verir. Ancak bu örneğe, yerinde olarak, sonraki çalışmalarında yer vermez. Clauson'a göre Tü. *yarın*, sözcüğü *yaru*:- 'parlamak, ışımak' veya 'sabah olmak, sabahın erken vakti olmak' eyleminden addır.

(Poppe 1927a: 105; 1960: 22, 79, 95; Räs, 1969: 190a; Clauson 1972: 970a; Tsin. 1975: 198b-199a)

**dāfu*- (?)

~ AT **yāz*:- Uyg., MK, KB, Kıp., Çağ. *yaz*- yanlış yapmak, hata işlemek, yoldan çıkmak, Trkm. *yāz*-, Yak. *sis*- ay., MK *yāzuğ* hata, günah, Trkm. *yāzık* hata, TT *yazık yazık*

~ AMo. **daru*:- Mo., Ord. *daru*- (*darān* 'yanında' şeklinde) → Tu. *darān* yanında; Mngr. *dāri*- basmak, sıkmak, Hl. *dara*-, Klm., *dar*-, Mog. *dōruna* basar, sıkar, ezer

~ AMT **dāri*:- Ma. *dari*- gezmek, gezip gitmek, yanında koşmak; dokunmak, değmek, *dari*- isabet etmemek, tutmamak, Tu. *dari-ma*-, *dari-w*- yakın olmak, *dari-gidau* isabet etmemiş, yanında, bitişikte, Sol. *dāri*- uğramak, ziyaret etmek, Nan. *dar'a*- (*dari*-) yanından geçmek

Anlam bağlantısından olsa gerek, denklige Ramstedt dışındaki araştırmacılar değinmez. Ramstedt, Ko. *tari*- 'farklı olmak', *tarim* 'fark', *talli* 'başka suretle, başka türlü' şekillerini de denklige katmıştır. Tsintius ise, Mançu-Tunguzca örnekleri Mo. *dağari*- 'saldırmak, sataşmak' ile denk saymıştır.

(Poppe 1955a: 26 vd.; Rams. 1957: 51, 11; Clauson 1972: 983b-984a; Tsin. 1975: 200a; Tekin 1975a: 91)

**dēgē*

~ AT **yēg*: ET, MK (*yīg*), KB, Kıp., Osm. *yeg* ~ *yig* yeğ, daha iyi, iyi; Çuv. *ši* üst, yukarı, *ši-lik* başlık

~ AMo. **dēg*:- Mo. *degde*- yükselmek, uçmak, OMo. (GT) *degde*- (<IMo. **deg-de*-), Dag. *derdō*-, Ord. *degde*-, Hl., Klm. *degdi*-, Bur. *degde*:-; Mo. *degere*, Klm. *dēre* yukarıda; daha iyi, *degeci*, *dēji* en iyi; Mo. *degedü* üst, yukarı, yüksek; Mo. *degdēhei* yavru kuş, *degegsi* yukarı, yukarıya, *degdemel* uçmaya yeni başlamış kuş

~ AMT **deg*:- Ev. *deg*- (*dog*- ~ *dih*- ~ *deh*-) uçmak, *degde*- kalkmak, yüksel-

mek (*dogdo-*), *degdev-*, *degdevkēn-* kaldırmak, yükseltmek, Sol. *degde-* ~ *dēdde-* ay., Lam. uçmak, uçarak gitmek, Neg. ay., Orç. *deili-* ~ *deyli-* ~ *dēli-* uçmak, Ul. *degde-* ay., Ork. *degde* sırt, tepe, Nan. *degde* uçuş, Ma. *degetu* [< *dekde-* + *-tu*] , Çj. *t'eh-ye-mei* kalkmak, yerinden kalkmak; Ma. *dele* < **dē-lē* yukarı, üst, Ev. *digū* < **deigū* daha üst

Doerfer, Türkçe *tepe* sözcüğünü ve çeşitli dillerdeki ödünç şekillerini verirken, Mo. *degere* ve türevlerinin de bu Türkçe şekilden ödünçleme olduğunu düşünür: AT → **däpō* > AMo. **däpā* > **däfā* > *dāhā* vb. Ramstedt ve Poppe tarafından kurulan Tü. *yeg* = Mo. *degere* denkliliğini, Türkçe şeklin asıl anlamının 'mükemmel, olağanüstü' olduğunu, dolayısıyla ET *yeg* 'olağanüstü' ile Mo. *degere* 'yüksekte, yukarıda' örneklerinin farklı sözcükler olduğunu; ikinci olarak Tü. *-p-*'ye Mo. *-h-*'nin denk geldiği örnekleri daha önce kaydettiğini belirterek kabul etmez, daha sonra da Poppe'nin Tü. *t-* = Mo. *d-*'ye ilişkin görüşlerine yer verir. Benzer görüşlerini 1975'te de yineler (Doerfer 1965: 450-452; 1975: 184-185).

Doerfer'e ilk olarak bu dillerin ses gelişimi yönünden karşı çıkmak gerekir, kaldı ki ET'de *täpā* gibi bir şekil hiçbir metinde görülmez (doğrusu *töpü*, Brahmi *töpö!*), düz ünlülü şekiller Kıpçak ve sonrası dönemlere aittir (bak. Clauson 1972: 436ab). Ayrıca, Doerfer'in önerdiği AT **däpō* > AMo. **däpā* alış-verişi ve söz konusu şekiller fazlasıyla varsayımsal! Anlamsal açıdan da 'yukarda, üstte, yüksekte' olanın diğer insanlardan/nesnelerden 'daha iyi, ayrıcalıklı, mükemmel, yeğ' olması, akla yatkın bir açıklamadır.

Gombocz ve Ramstedt'in eski çalışmalarında bugün için kabul edilemez, eskimiş birleştirmeler vardır: Tü. (Orh.) *yögerü*, Uyg. *yoğaru* vb. = Mo. *degegür* = Ma. *dergi*, Tu. *dişki* vb. (Gom. 1912: 26-27; Rams. 1915a: 145).

(Rams. 1915a: 148; 1916: 17; 1957: 51, 145; Poppe 1927a: 105, 1955a: 154; 1960: 58, 61, 89; 1974a: 121; 1975a: 174; Tsin. 1975: 228b-229b)

*delēn

~ AT **yelin*: MK, CC, Osm., Çağ., DT, Tar., Kum., Trkm. *yelin* meme, memenin süt toplanan yeri, Bar. *yilin*, Baş. *yilin*, Tat. *yilin*, Kır. *celin*, Sag. *çelin*, Yak. *silin*, *sirin*, *sinye*, *sinne*, Çuv. *šili*; OT *yelne-* (*yelin*+*e-*) memesi dolup sarkmak

~ AMo. **delen*: Mo. *delen* meme (hayvanlar için), Bur. *delenē*, *delen* ay.

~ AMT *delen*: MT *delen* meme, Ev. *delen* [< Mo.] ay., *delenne-* gebe olmak (inek için), Lam. *delṇa* meme ucu, Ork. *cilia* ~ *ciliḡa* meme; meme ucu.

(Gom. 1912: 25; Poppe 1927a: 105; 1927b: 159; Rams. 1957: 52; Poppe 1960: 22, 105, 126; Räs. 1969: 196a; Clauson 1972: 930a, 931b; Tsin. 1975: 234a)

*dēl

~ AT **yēl*: Osm., TT *yele* *yele*, Yak. *siel* (< **yēl*), Çuv. *šilḡe* (< **yelkei*

<*dēlkei, Poppe'nin notu), Küer. *yelek*, Tuv. *çel* ay.

~ AMo. *dēl: Mo., OMo., Klm. *del* yele, at yeleşi, Bur. *deleheŋ* <*dēlsün ay.

~ AMT *dēl-ün: MT *delin* yele, Ev. *delin* [< Mo.], Sol. *dēl* [< Mo.] ay., Nan. *derbini* ay., Ma. *delule*- yeleye yapışmak, *delun* yele [< Mo.]

~ AK *t^hel: Ko. *t^herek* <*t^hel-el saç <*t^hel

Daha önce *dāl madesinde de değinildiği gibi *dāl ve *dēl birbirinden ayırt edilmeli, e'li örnekler bu maddeye alınmalıdır. Clauson Mo. *del* şeklinin Türkçeden '4. grup alıntı' olduğu görüşündedir, ona göre: Mo. *del* (da:l> ya:l) olmalıdır.

Miller da Jap. *eri* 'gerdanlık, tasma' sözcüğünü *dēl ile ilgili görür: *eri* <*yeri < jēl <*jāl- <*dēl-; AA *d = Jap. ø- gibi bir denklik varsa da (bak. *dūr'î(n)), bu biraz daha düşünülmeli.

(Gom. 1912: 23; Poppe 1927a: 105; 1960: 22, 75, 106; Clauson 1959: 308, 1962: 238; 1972: 916ab; Miller 1971: 85; Kalj. 1971: 57; Tsin. 1975: 232b; Choi 1985: 173)

*dēlpi-

~ AT *yēlpi-: Uyg. *yelpi*- sallanmak (DTS: Suv.), MK *yelpi-t*- (DTS: *yelpet*-) sallatmak, yelpazelendirmek, Çağ. *yelpi*- savrulmak, sallanmak, Tar., Kom. *yelpi*- yelpazelenmek, Oyr. vb. *yelbi*-, Özb. (y)*yelpi*-, Soy. *çelpi*- esmek, Yak. *sēlbir* gerdanlık; akarsu, Kır. *celpi*- yellemek, esmek, *celbire*- esmek, dalgalanmak, Trkm. *yelpe*-

~ AMo *delpi*:- *debigür* <*delbigür yelpaze, pervane, OMo. *delbikü yama*, ay., Dag. *delbōr* ay., Ord., Hl. *devōr*, Bur. *deb'ōr*, Klm. *devür* ay.

~ AMT *delpi- (?): Ma. *deberen* kuş yavrusu, *debdere*- uçmaya çalışmak, uçmayı öğrenmek, *debsi*- sallamak, Lam. *devül* dalgalanmak, esip uzağa götürmek, *devü* rüzgar, yel

Denkliğe daha önceki araştırmacılar değinmez. Clauson ve Räsänen Türkçe şekli, haklı olarak, *yel* ~ *yil* 'rüzgar, yel' ile ilişkili görürler. Bu durumda Türkçe sözcüğün ana şekli *yēl olarak, kapalı uzun e ile kurulmalıdır.

(Poppe 1955a: 158; 1960: 23; Räs. 1969: 196b; DTS 254b; Clauson 1972: 920a; Kaluj. 1985b: 79)

*dērē

~ AT *yēz: Uyg. *yez* (TT VII, Totenbuch), MK *yiz* sele otu, çiğ otu, sele sazı (ED *ye:z* bir tür bitki)

~ AMo. *dere: *deresün* (şapka vb. örmekte kullanılan) bir ot türü, Klm. *der^esn*, Bur. *deres* (yazı dili), *derhe(n)*, Hl. *ders(en)* ve *dersen hor*, Ord., *derüsü*, *deresü*, *deres*, Baarinca *diris*, Dag. *diris*, *dirizu*, *dirise*, Mngr. *dierese*

~ AMT *dere: MT *deres'un* kaba bez, çadır bezi, Sol. *derzo* ~ *derz'o* ~ *deres'un* ~ *der'esün* ~ *dersun* [< Mo.] ay., Ma. *darasu* ~ *dersu* ~ *deresu* [< Mo.] bir tür hasır, derhi kaba bez, çadır bezi, hasır

Denkliği farkedene ve ayrıntısıyla ortaya koyan G.Kara olmuştur. G.Kara, Mo.

şekli *deresün* < *dere* + *sün* olarak çözümler ve *balğasun* < *balaka* + *su* + *n* şehir (-k-'lı okuyuş Karaya ait; ET *balık*); *kilğasun* < *kilga* + *su* + *n* kıl; *yegesün*, *yigesün* < *yige* + *sü* + *n* (ET *yiken*) ile karşılaştırır.

Ancak sorun sözcüğün kökenine gelince, Kara, "Mo. *dere-* kökünün büyük olasılıkla Moğolcaya Eski Çuvaşça gibi bir Türk dilinden girmiş olabileceği"ni belirterek diğer 'Eski Çuvaşça alıntılar'la karşılaştırır. Bunların içinde gerçekten de Türkçeden alınma olanlar vardır, ancak 'Eski Çuvaşça'dan değil. Örneğin *üker*, *biragu*, *kurigan/kuragan*, *ari-ya/arağa*, *boro/bora*, *uran*, *öber*, *sere-* sözcükleri alıntı olamaz. Çünkü bunların Türkçedeki karşılıkları *z*'lidir. Alıntı olabilecek *ikire* ve *uduri* şekilleri vardır. Belki ET *ud-* ve buna Mo. bir *-ri-* (?) ile *uduri-* düşünülebilirse de (Mo. *-ri-* için bak. Rams. 1952: 176) Mo. şeklin iki heceli oluşu (ET *ud-* = Mo. *udu-*) bu eylemin ödünçleme değil denklik olduğunu gösterir. Geriye, Moğolcada *iki* ve türevleri olmamasından dolayı tartışılabilir tek *ikire* şekli kalıyor. Bunun da *z*'leşme (*zetacism*) öncesi Türkçeden Moğolcaya geçmiş olduğu düşünülebilir.

Kara'nın ifadesi devamla: "Eski Çuvaşça özellikli o Türk lehçesinin iki heceli kökünü saklamış Eski Moğolca *dere-* kökünün Türkçe karşılığı Eski Türk dillerinde oldukça seyrek bulunan bir heceli yez veya yiz'dir." şeklindedir. Kara, Tü. **yere* ~ **yeze* > *yēz*, *yiz* sözcüğüyle aynı kökten olduğunu düşündüğü *dere-* için *d* ~ *y*, *y*, **d'*ye başka örnekler de verir: Mo. *degēsün* = Tü. *yip* ip; Mo. *deleng* = Tü. *yelin* meme; Mo. *dagari-* = Tü. *yağrı-* saldırmak, dokunmak; Mo. *dayir* = Tü. *yağız* doru, esmer; Mo. *düri* = Tü. = *yüz* yüz, çehre; Mo. *dayin* = Tü. *yağı* düşman; Mo. *domog* = Tü. *yomak* masal, rivayet; Mo. *dalda* = Tü. *yaş-* gizlemek (Moğolcada eylem kökü yaşamıyor); Mo. *doliya-* = Tü. *yalğa-* yalamak." şeklindedir.

(Tsin. 1975: 237a; Kara 1983: 43-48)

**dıluga*

~ AT **yılugar* > **yulugar* > **yulgar* (?): Osm., TT. *yular* yular, Oyr. *d^yyular*, Söyon/Tuv. *çular*, Yak. *sular*

~ AMo. **dıluga*: Mo. *ciluga* < **cılugā* şakak; dizgin, OMo. *cilo'a* ay., Bur. *jolō* bingıldak, ümük

~ AMT **dıluga*: MT *dil* baş, kafa, Ev. *dil* baş, kafa; kafatası (*del* dial.), Sol. *deli* ~ *dil* ~ *dili* ay., Lam. *dil* baş, kafa; burun (hayvanlar için), Neg. *dil* baş, kafa, Orç. *dili* baş, kafa, Ul. *dili* ay., *dilbisa* yana eğiş baş, Ork. *cili* baş, kafa; yumak, topak, Nan. *cili* baş, kafa; meme başı, meme ucu, Ma. *gili* ~ *cili* kök

Doerfer TMEN'de, Moğolcadan diğer dillere geçen şekilleri verirken, Tu. *dıluga* şeklinin 'dil coğrafyası' açısından Moğolcadan ödünçleme olduğunu belirtir; bunların ayrı kök olmaları halinde de ATu. şeklin **dılı* ve Mo. şeklin **dıluga*

olarak açıklanmasının fazla doyurucu olmayacağını, bu şekillerin açık olmadığını belirtir. Bunların dışında, Tunguzca şeklin *diluga* değil *d'iluga* olduğunu ve /ciluga/ gibi söylendiğini kaydeder. Doerfer'e göre bu durumda Ana Moğolca şekil **ciluga* olarak düşünülmelidir.

Bu konuda son bilgileri Tekin'de buluruz (CAJ XXV): Söz konusu denkligi ilk ortaya koyan Ramstedt'tir. Ancak Tu. *dil*, Lam. *del*, Ork. *dili*, Gol. *celi* ve Ma. *cili* 'baş', Mo. *ciluga* 'şakak' ve Tü. *yolan*, *yulan* sözcükleriyle denkligi kurar. Ramstedt'in Türkçe için verdiği örnekler yanlıştır, dahası bu sözcüklere hiç bir yerde rastlanmaz (1957: 52 için). Denkliğe katılması gereken Türkçe örnek *yular*'dır. Ramstedt'in etimolojisini kabul eden Poppe Tü. *yular* örneğini göz önünde bulundurmaksızın denkligi Mo. = MT olarak kurarken (1960: 23), Räsänen *yular*'ı dikkate alır (1969: 210a). Ramstedt'in açıklamasına karşı çıkan Doerfer Tu. *dil* 'baş' ile Mo. *ciluga* 'dizgin, gem' sözcüklerinin farklı anlamlara sahip olduğunu belirtir. Dahası Ana Tunguzca şekli **dılı* ve Ana Moğolca şekli **diluga* olarak, ikinci heceleri farklı ünlülerle kurar (Doerfer 1963: 297). Doerfer'in karşı çıkışı gerçekte ses yasalarına dayanmıyor; anlambilimsel olarak da 'baş' ile *yular* ya da 'gem' (çoğu Anadolu ağzında 'yular', *başlık*'tır; ayrıca krş. Trkm. *kelleki* 'yular') arasında yakın bir ilgi vardır. Mo. *ciluga*'daki /u/ ünlüsü de bir olasılıkla köke gelen ekle ilgilidir. Sonuç olarak Ramstedt'in Tu. *dil* 'baş', Mo. *ciluga* denkligi doğrudur ve Tü. *yular* da bu etimolojiye katılmalıdır. *yular*'ın fonetik gelişimi şöyle gösterilebilir: **diluğar > duluğar > *yuluğar > *yulār > yular*; sonraki -r ise bir olasılıkla çokluk ekidir: Mo. *coğdar* 'devenin boynundaki uzun tüyler' = Çuv. *śāDar* '(deve tüyüyle) yastık' < **yoğdar*, **yoğdur* = Tü. (MK) *yoğdu*, *coğdu* 'devenin çenesinin altındaki uzun tüyler' (bu etimoloji ve birliktelik eki -r için bak. K.H.Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, s. 88). Mo. *ciluga* 'dizgin, gem' çoğu Türk dilinde ödünçleme olarak da görülür: Osm. *cılavu*, *cılavı*, *cılav*, Trkm. *cılav*, Az., Özb. *cilov*, Kır. *cılô* ay. (bak. Doerfer TMEN I, ss. 296, 297). Tunguz (Solon) *ciluga* sözbaşındaki ünsüzden dolayı ödünçlemedir (Tekin 1981).

(Rams. 1957: 52; Poppe 1960: 23; Doerfer 1963: 297; Räs. 1969: 2105a; Tsin. 1975: 205b-206a; Tekin 1981: 121-122)

*dīg

~ AT **yīg*: MK, *yīg* pişmemiş, *çiğ*, Trkm. *çig*, TT *çiğ* ay., Tuv., Hak. *çig*, Alt., Kum., Krç-Blk. *çiy*, Kır. *çiyki*, Yak. *sik* rutubet, *çiğ sike* ay. < **yik-ey*

AMo. **dig*: Mo. *tügükey* < *tügük-ey* < **dügük-ey* < **digük-ey* < **dißik*, *çiğ*, pişmemiş, OMo. (Müh.) *tükey*, Mngr. *tügu*, Ord., Hl. *tōhī*, Bur. *tōhey*, Klm. *tükey* ay. Denklik, 1976'da Tekin tarafından ortaya konulmuştur.

(Poppe 1955a: 63; Tekin 1976b: 233-234)

***dılı-**

~ AT *yul-: OT (KB, Ateb.) *yul-* kurtarmak, satın almak, (serbest olması için) almak, Uyg. *yuluğ* alım-satım, ticaret; fidyeye, MK, KB *yuluğ* fidyeye, Har.-Kıp. *yuluğ*, Kom. *yuluv* fidyeye

~ AMo. *doli-: Mo. *doli-* serbest (olması için) satın almak, fidyeye ödemek, *doliğ* (= Tü. *yuluğ*) kefalet, rehin, tutu

Doerfer Farsça *بولوق* (*yūlūq*) şekline değinirken son söz olarak Mo. *doli-* ile Tü. *yul-* eylemlerinin ses yasaları açısından akraba olamayacağını belirtir.

(Poppe 1960: 75, 134; Räs. 1969: 210; Miller 1971: 86; Clauson 1972: 918b, 924b, 925b; Doerfer 1975: 314-315; 1976: 27)

***dol'**

~ AT *yoş: TT *loş loş*, karanlık <*yoş, dial. *yoş* akşam karanlığı (y ~ l için bak SUyg. *lomak* < *yomak*)

~ AMT *dol-ba (?): Tu. *dolbo* gece, gecede, geceleyin, *dolbo-* kararmak, karanlık olmak, Lam. *dolba*, *dolbu* ay., Neg., Ulç., Ork. vb. *dolbo* ay., Sol. *dolbo* gece

~ AJ *yo(l): EJ *yo* gece

(Tekin 1985b: 80)

***dōm**

~ AT *yom: Kıp. *yom* fal, Osm. *yom* uğur, kadem; uğursuz (Tarama VI: 4708, *Tarama*'daki u'lu *yum* şekli o ile, *yom* şeklinde düzeltilmelidir), Anad. *yom* boş inanç; uğur; fal; gelenek, örf (Derleme XI: 4292b, *Derleme*'deki I ve II. maddeler aynı olmalı?), *yom* ağızlı gizilden bilici (Derleme 4292b), Çuv. *šam* korkuluk; ilaç, Koy. *numak*, Kaça *nīmak*, Şor *nībak*, Tuba *nīmak*, Kır. *comok* (kahraman) destan(ı); Çuv. *yum* büyü sözü < Tat., Tat. *im yum* < *em *yom = Çuv. *im-šam* = Mo. *em dom*, Bar. *yomak* masal, Tob. *yumak* ay., Blk. *zomak* öykü, fıkra, Krç. *comak* bilmece, Kum. *yumak* eğlence. Kzk. *cumbak* bilmece, Sag. *ımak*, Hak. *nımaḥ*, *numaḥ*, Kaça *nībak*, SUyg. *lomak*, Küer. *yuak*, Kaça, Koyb. *yōk*, Hak., Şor. *çōk* konuşma, söz, Kız. *şoḥ*, Hak. *umaḥ* masal, Yak. *nomoḥ*, *ṇamaḥ*, *camah* bilmece, Çuv. *šmaḥ* söz

~ AMo. *dōm: Mo. *domağ*, *domoğ* < *domağ* fabl, masal, destan (Mo. → Ury. *tomak* öykü, Tuv. *domak* hitap, söz, Yak. *domoḥ*); Mo. *dom* → Ury. *tom*; *domçi* halk doktoru; ('şarlatan' Poppe 1960), OMo. *domoğçi* çeneci, lafbaz, lakırdıcı; Yak. *duom/tuom* gelenek, tören < Mo.

Räsänen Tu. *nim-ṇa-* "şaman'lamak, masal anlatmak" eylemini de (Gombocz gibi) buraya katar. Ayrıca Fince *lumo-ta* "büyülemek" ile de ilgi kurar. Yakutçadaki *duom/tuom* şekli Moğolca sözcüğün uzun ünlülü olduğunu gösterir

(Gom. 1912: 26; Rams. 1915b: 70; 1916: 21; Poppe 1927a: 105; 1927b: 161; 1957 51, 74; 1960: 69; 1961: 140; 1968b: 118; Räs. 1969: 206a; 20ab)

***doru-**

~ AT **tor-*: Trkm. *torsuk* porsuk, Kzk. *torsıktay* tombul, sağlıklı (bebek)

~ AMo. **doru-*: Mo. *doruğun*, *dorğu* porsuk, Hl. *dorğö* ay.

(Tekin 1985a: 68)

***dofu**

~ AT **yoz*: MK *yoza-* kısırlaşmak < *yoz+a-*, Trkm. *yoz* kısır (erkek hayvanlar için), *yozul-* kısırlaşmak (develer için), TT *yoz* kısır ve kuru; işlenmemiş (toprak); vahşi

~ AMo. **doru*: Mo. *doru* zayıf, aciz, kudretsiz; kalitesiz, Hl. *dor*

(Tekin 1975b: 279)

***döfu**

~ AT **töz*: Uyg. *toz* huş ağacı kabuğu, MK *toz* (*töz*), Çağ., Kzk., Kır. *toz*, Tat. *tuz*, Baş. *tuδ* ay., Yak. *tuos* ay. < **töz* (→ Mo. *toos* huş kabuğu)

~ AMo. **döru*: Mo. *durusu(n)* kabuk, özellikle de *huş* kabuğu, Hl. *durs* ay., Klm. *dursn*; Klm. *tös*, *tösha* huş ağacı < Tü.

Doerfer *toz*'un Türkçeden diğer dillere geçen şekilleri hakkında bilgi verirken, sözcüğün kökenini de ele alır: Buna göre Steingass ve Berezin (Reşideddin)'de Arapça olarak gösterilmesi yanlıştır. Ramstedt'in Kalmukça sözlüğünde, Moğol yazı diline ait *tous*, *toos* şeklini Alt., Tel., Koy. *tos* şekliyle karşılaştırmasının ve de Yak. *tuos* sözcüğüyle akraba görmesinin yanlış olduğunu, ses yasalarına göre Yautça şeklin **töz* gibi z'li bir şekle gitmesi gerektiğini, diğer diyalektlerde de z'li şekillerin bulunduğunu, dolayısıyla bu sözcüğün Kalmukçada Türkçeden (*tous*, *toos*) ödünçleme olduğunu belirtir. Doerfer'in buraya kadar söylediklerine katılıyoruz, ancak devamla şu görüşlere yer vermekte: Ramstedt'in aynı sözlüğünde Mo. *duru-sun* ile Tü. *toz* (Mo. -u- = Tü. -o-) sözcüklerini karşılaştırdığını, fakat ünlülerin farklı olmasından dolayı bu denkleğin imkansız olduğunu savunur. Ona göre AT **tıra* veya **dıra* → AMo. *duru+sun* (Moğolcada u'nun yanında a'nın benzeşmesiyle) şeklinde düşünmeliyiz. Bu arada Poppé'nin 1927'deki Tel., Koy., *tos* 'huş ağacı kabuğu' = Gol. *tallo*, Ma. *tothon* 'ay.' eşitlemesinin (yerinde olarak) kabul edilemez olduğunu belirtir.

Doerfer'in düşündüğü Türkçe varsayımsal **tıra* veya **dıra*'ya şimdiye değin (doğal olarak) rastlanmamıştır. Ayrıca Türkçe sözcüğün ana şeklinin iki heceli olduğunu gösterir herhangi bir kanıt da yoktur. Moğolca sözcüğün her iki hecesindeki u'lara gelince, bu da olsa olsa gerileyici benzeşmeyle (regressive assimilation) açıklanabilir **doru* → *duru* + *sun* (+*sun* için bak. Kara 1983).

(Doerfer 1965: 612; Räs. 1969: 491b-492a; Tekin 1975b: 278; 1985a: 68)

***döl**

~ AT *töl: MK, Çağ. *tölek* sessiz, sakın, Osm. (Tarama) *dölek* ay., Çuv. *tülek* ay. < Tat., Osm. *dölen-* sakınlaşmak, (Anad. *dölek*, , *dölen-*, *dölendir-*, *döleş-*, *dölet-* <*töle-, Clauson 1972: 498ab)

~ AMo. *dölü: Mo. *dölügen*, *döligen* , Hl. *dölgön* ay., Mo. *dölügere-* sessiz/sakın olmak, Hl. *dölgörö-* ay.

~ AMT *dölü: Evk. *dulul-* sakın olmak, *dulumkun*, *dulumnu*, *dulumdu* sakın, sessiz, Ev. *dolmin-* sakın/soğukkanlı olmak, Lam. *dulam* sakın; yumuşak, hafif, Orç. *duŋgu-duŋgu*, *duŋgum* sakın, barışçıl, sessiz, Ulç. *duŋgu-duŋgu*, *duŋguygen* ay.

Gombocz'daki ü'lü Osm. *dülen-* şekli *dölen-* olarak düzeltilmeli. Türkçe şeklin *töle- olduğu açık; *töl+e- ? (TT *dölen-* için krş. TT *güç*, *gücen-* < *küç+en-* < *küç+e-n-*).

(Gom. 1912: 28-29, Tsin. 1975: 223ab; Tekin 1985a: 67-68)

***döl'**

~ AT *töš: MK *töš* döş, göğsün başı, Trkm. *döš*, TT *döš*, Yak. *tüös* ay., Kır. *töš* göğüs; dağ yamacı

~ AMo. *döl*: yamaç, meyil, iniş; *agula-yin döl* dağ yamacının yükseltileri, dağın 'terası', seki, *dölgü* tepeden aşağı olan meyil, hafif eğim

~ AMT *dölü: Ma. *tulu* göğüs (at için) <<*dölü

Yakutça ve Türkmençe şekiller, AT şeklin uzun ünlülü olduğunu belgeliyor. Türk dillerindeki şekiller için bak. Doerfer TMEN II: 615.

(Tekin 1985a: 68)

***dö-?**

~ AT *tört: ET *tört*, Trkm. *dört*, Yak. *tüört*, Çuv. *tivadi*, TT *dört*, fakat *dörd-ü*

~ AMo. *dör: Mo. *dörben* dört <*dör, *döçin* <*dörçin <*dör-tin kırk, *dönen* dört yaşındaki hayvan, Mngr. *dieran* dört (sayı adlarına gelen -ban için krş. *gurban*, *arban*, *harban*)

~ AMT *dö: MT *digin* dört, Ev. *digī* dördüncü; dörtte bir, çeyrek, Lam. *digi* ay., Orç. *dī* dört, Ud. *dī* dört, Ulç. *dui(n)-* dört, Ork. *dundatçı* dört kürekli kayık, Nan. *dui* (*dī* ~ *digi*) dört, Ma. *duyn* dört, Çj. *tū-yīn* dört; Sol. *dorbolcin* ~ *durbulcin* dört köşeli < Mo.

Poppe Türkçe şeklin t-'li olmasından dolayı Moğolcadan yapılan eski bir ödünçleme olduğu görüşündedir. Sözcük Orhon Türkçesinde var olduğuna, Orhon Türkçesinde de (yaygın görüşe göre) Moğolca alıntı olmadığına göre Türkçe *tört* şekli alıntı olamaz (bu konu için bak. Larry V. Clark, "Mongol Elements in Old Turkic?", JSFOu 75, 1977). Ayrıca her üç dilde de ayrı ayrı ekler söz konusu,

Mo. *dör-ben*, Tü. *tör-t*, Tu. *dü-gün* <*dö-gün. En önemlisi de Çuvaşçada *ś-* ile değil de *t-* ile bulmamız; Çuvaşçada ise, hem tarihsel açıdan hem de Türk dilinin tarihî gelişimi açısından Moğolca alıntı bulunamaz.

Ramstedt Ko. *turi* ~ *nē* dört sözcüğünü de bu maddede ele alır. (Kuzey ⁿ*dui* ~ ⁿ*lui* ~ *duin* ~ *luin*). Tekin de ise EJ *yo* da bu maddededir (daha önce 1974'te Doerfer de kısaca değinmiştir). Benzing de Mançu-Tunguzca ana şekli **dügün* olarak tasarlar.

Doerfer ise bu denklikte Tunguzca şeklin ünlüsünden dolayı farklı olduğunu, ancak Mo. **dörben* ile Tu. **dügün* şekillerinin görüntüde yakın olmakla birlikte, hiç bir zaman Tü., Mo. **ö* = Tu. **ü* denkliğinin bulunmadığını; dahası Türkçe ünlünün uzun, Tu. ünlünün kısa olduğunu belirtir. Doerfer'e göre de bir ödünçleme söz konusu, ancak Türkçeden Moğolcaya. Ona göre AT **dör* > Mo. *dör+ben*. Poppe'nin görüşlerine karşılık da, Moğolcadaki çok eski Türkçe alıntılarda Tü. *t-* = Mo. *d-* denkliği olduğu görüşündedir: Tü. *taluy* (<**taloy* veya **daloy*) = Mo. *dalay*. Ona göre Tu. şekil AMT **dügün*'e gittiği için buraya ait değildir. Ayrıca hiç bir zaman Mo. *ö* = Tu. *ü* denkliği olmamıştır (*taluy*'un Türkçe olmayıp, köken olarak Çince oluşu için bak. Clauson 502ab).

(Poppe 1924: 777; 1927a: 100; 1960: 110; Benzing 1955: 101; Rams. 1957: 146; Doerfer 1963: 82, 329-330; 1965: 608; 1974: 137, 138, 140 vd.; Kalj. 1971: 58-59; Miller 1971: 85; Tsin. 1975: 204a-205a; Bazin 1983: 42; Tekin 1985b: 12)

*dül- (dül- ?)

~ AT **yulı-*: MK, Kıp. *yulı-*, Trkm. *yula-*, Özb. *yili-/ili-*, TT *ılı-* ılımak, ısınmak; Az. *ılığ*, TT *ılık* ılık; Uyg., MK *ılığ* sıcak; ılık

~ AMo. **dül-*: OMo. *dula'an* sıcak, Mo. *dulagan* ılık, *duluğaça-* ılımak, *dulağara-* ılık olmak, *duluğahan* ılık

~ AMT **dül-*: MT *dū-* ısıtmak, Ev. *dül-* ısıtmak (güneş için); yükselmek, turmanmak (güneş için), Lam. *dül-* ısıtmak, Çj. *tū-lū-wēn* sıcak, ılık

Doerfer denkliğe, Mo. *u* = Tü. *ı* ses denkliği bulunmadığını belirterek karşı çıkar. Doerfer'in bu itirazına karşı Türkçe şekli *yulı* <**yulı-* (gerileyici benzeşmeyle) düşünmek de olası. Miller da Japonca *yu* 'sıcak su' sözcüğünü burayla ilgili görür.

(Gom. 1912: 26; Poppe 1927a: 105; 1960: 23, 75; 1975a: 184; Rams. 1957: 51; Lessing 1960: 272ab; Räs. 1969: 200b; Miller 1971: 85; Doerfer 1974: 138; Tsin. 1975: 221b; Tuna 1983: 41; Tekin 1985b: 12; Kara 1987: 136)

*dül'i(n)

~ AT **tüş*: Tü. *tüş* öğle; güney (Mac *dél* << AnaBulg. **dül*), MK *tüş ödi* kuşluk vakti

~ AMo. **dülü*: Mo. *dülü* orta, gün veya gece ortası, gece yarısı

~ AMT **dülin*: MT *dulin* orta, Ev. *duligla* orta; ögle, ögle vakti, Sol. *duli*, *dulin* orta, Lam. *dulağ* orta, Neg. *dolā-dolā* elbiseyi aşağıdan yukarı doğru (ortadan?) yırtma, iki parça etme; orta parmak, Orç. *dulin* orta, Ud. *dul' anqila* ortada, Ulç. *dulin* orta; yarım, yarı, Nan. *dolğa* yarı dolu, ortasına kadar dolu, Ma. *dulğakan* az, pek az, Çj. *tu-li-lah* orta

Räsänen ve Clauson'da (tüş 3) Türkçe sözcük için uzunluk gösterilmez, bunun için bak. Tekin 1975a.

(Gom. 1912: 19; Poppe 1927a: 100, 115; Räs. 1969: 507a; Kalj. 1971: 59; Clauson 1972: 559b; Tsin. 1975: 222a-223a; Tekin 1975a: 167; 1985a: 63, 67)

**düfengü*

~ AT **üzenü*: KB *üzenü* üzeni, Kıp. *üzenü*, *üzegü*, TT *üzengi* ay., Kuzey-Doğu *ezenel/izenel/izeni/üzenel/üzeni/üzöñö* (Clauson), Çuv. *yırana* <**üreñe*

~ AMO. **dürenü*: Mo. *dürüğe* üzeni, OMo. *dörē* (→ *dürē*?) ay., Klm. *dörē*, Hl. *dörō*; OMo. *dürü* <**düre*- daldırmak, sokmak, içine yerleştirmek

~ AMT **dürengü*: MT *düreki* üzeni, Ev. *durāki* ~ *düreki* ay., Sol. *düreñki*

Doerfer, Moğolca şekilleri sürekli *ö*'lü vererek Mo. *ö* = Tü. *ü* sesdenliğinin olamayacağını, bu sözcükler arasında denkliğin kurulabilmesi için Tü. şeklin y- ile **yüzeñi* olması gerektiğini, buna da hiç bir metinde/dilde rastlanmadığını belirtir; ayrıca Mo. *d-* = Tü. *ø*- denkliğinin de bulunmadığını öne sürer. Bang'ın ise Türkçe şekli **üz* 'üst'ten (*üz+e-n-gü*, ekler için krş. Gabain) getirdiğini, sonuçta bunun da bir 'teori' olduğunu belirtir.

Poppe, Doerfer'in bazı karşı çıkışlarının Moğol dil tarihinin onça bilinmeyen gerçeklerinden kaynaklandığını belirtir. Örneğin Mo. *dürüğe* 'üzengi' = Tü. *üzenü* 'ay.' iyi bir etimolojidir. Birincisi, *üzengi* sözbaşı y- sesini kaybetmiştir. (Orta Anadolu) *üce* 'yüksek, yüce' <**yüce*; *üzik* 'yüzük' < *yüzük* örneklerinde olduğu gibi, krş. Bar. *izenü*, Yak. *isenē*, Çuv. *yırana* <**irengü* ay. Mong. *doro* 'üzengü' şeklindeki ilk hece *o* sesi ikincildir; *döröge* de geriye (Hl. *tsōn* 'az, küçük', Bur. *usōn* ay. < *üçügen* 'küçük'te olduğu gibi) *ö*'lü *dörō* şekli de *dürü*- 'içine koymak'tan *dürüğe*'ye gider. Doerfer verilen sözcüğün ana şeklinin Türkçe kökenli olduğunu kanıtlamak için bunların sadece Türkçede korunduğunu saymakta, oysa bazı Altayca sözcüklerin kökü, *dürü*- 'içine koymak' örneğinde olduğu gibi, Moğolcada korunmaktadır.

Altayca **dürenü*, daha doğrusu GT *üzengü* için son kökenbilim açıklaması Şinasi Tekin tarafından yapılmıştır. Ş. Tekin, şimdiye değin diğer metinlerde geçmeyen, yalnızca Maitrisimit'in Hami nüshasında geçen *müng kigelik tilgenin yaratağlağ tamka ayasınta izengülükinte bekiz belgülük közünür* cümlesinde görülen ve 'ayak tabanı' anlamına gelen *izengülük* ('yz' *nkwlwk* = Skr. *pāda-tala*) sözcüğünü ele alır. Devamla bu sözcüğü **iz+e-n-gülük* olarak çözümleyerek Genel Türkçe *iz* ve *izlik* 'ayak izi' (ED 277ab) ile karşılaştırır. Daha sonra *üzengi*'

nin Karahanlıca, Yakutça, Çuvaşça ve Abakan diyalektlerindeki şekillerle bunların açıklamalarına yer verir. Kısaca, *izengülük* sözcüğünün ana anlamının '*bir şeyin izi' > '*ayağın alt tarafı' > 'taban' (Uygur) anlamından 'üzengi'ye geçtiğini belirtir. 11. yy.dan beri de ü-'lü şekillerin görüldüğünü belirtir. Ayrıca Tü. *üzengü*, Mo. *dörüge* (→ *dürüge*!) denkliğine değinerek bu denkliğin iki kez çürütüldüğünü (Doerfer, Róna-Tas) belirtir. Sonuç olarak Türkçe sözcüğün 'ayak tabanı' anlamından dönüşümle 'üzengi' anlamını kazandığını savunur.

Bu varsayımlara şimdilik en az iki açıdan karşı çıkılabilir: Birincisi Türkçe sözcük için birden fazla dönüşüm, anlam aktarımı düşünülmesi; ikincisi, Moğolca şekillerdeki *ö*'lerin aslı değil ikincil oluşu açısından (bunun için bak. Poppe 1975a: 173). Benzer *d- >> ø-* için krş. Jap. *ir-u* sokmak = Ko. *til-* <<**dürü-*.

(Gom. 1912: 5; Rams. 1915b: 74; Poppe 1927a: 106, 113; 1927b: 153; 1957: 52, 149; 1960: 23; 1975a: 173, 182; Doerfer 1965: 148-149; 1975: 326-327 Miller 1971: 85; Clauson: 1972: 289b; Tsın. 1975: 226b; Ş.Tekin 1985: 237-240; T.Tekin 1985b: 80)

**dürî(n)*

~ AT **yüz*: Orh., Uyg. *yüz yüz*, çehre, MK *yüz* ay., KB, Çağ., Kıp., Osm. *yüz*, Tuv. *çüs*, Yak. *sūs*

~ AMO. **dürî*: Mo. *dürî*, *dürsün yüz*, görünüş, şekil

~ AMT **dürin*: MT *durun* nakış, resim, Ev. *durun* nakış, resim; işleme, Sol. *duru* görünüş, biçim, şekil, Neg. *duyin* ~ *duyun* görünüş, suret; tasvir, betimleme, Orç., Ud. *dū(n-)* [<**duyun* <**durun*] dış görünüş, suret, Ulç., Ork. *duru(n-)* dış görünüş, suret; figür, Nan. *duru* [*duru(-)*] ay., Ma. *dursuki* benzer, benzeyen, andıran

Araştırmacılar daha önce Türkçe *yüz* ile Mo. *nigur*, *nî'ur* arasında ilgi kurmuşlarsa da günümüzde bu birleştirmelerden vaz geçilmiştir. Clauson ise AT şekli *n-* ile düşünmesinden dolayı (Çuv. *nir*'i de katarak) Moğolca şekli *nigur*, *nî'ur* olarak alır, Räsänen ise Mançuca için *durun*'u verirken Moğolca için *nigur* örneğini verir.

Jap. *irō* 'renk, görünüş, sima' < *yirō* <**yüre* <**düre* ve Ko. *t'ir* <**t'ör* 'kalıp, biçim, çerçeve, makine' örnekleri de buraya katılabilir (bak. Murayama, Poppe, Miller, Tekin, Choi).

(Poppe 1927a: 105; 1960: 23, 11, 135, 138; 1975: 180; Rams. 1957: 51, 113, 149; Murayama 1962: 11; Räs. 1969: 213b-214a; Miller 1971: X, 85; Clauson 1972: 983a, 2 yū:z; Tsın. 1975: 225b-226a; Tuna 1983: 41; Tekin 1985b: 12, 80; Choi 1985: 176)

**dürî-*

~ AT **tüz-*: Uyg., MK, Çağ. *tüz-* düzmek, sıraya koymak, düzenlemek, şekillendirmek, TT, Kzk., Trkm. *düz-* ay., Çağ. *tüzük* kural, düzen, yasa, TT *tüze* hukuk, *tüzel* hukukî, *tüzük* tüzük, nizamname (son üç örnek *néologisme*).

~ AMO. *dürî-*: Mo. *dürim* kural, yasa

(Tekin 1975b: 279; Türkçe Sözlük c.II TDK 1983: 1216b)

KAYNAKÇA

- ATALAY, Besim 1986: *Divanü Lûgat-ü-Türk Dizini "Endeks" IV*. TDK Ankara.
- BAZIN, Louis 1983: "Reflexions sur le 'Probleme turco-mongol'", *Turcica* XV: 31-58.
- BENZING, Johannes 1955: *Die tungusischen Sprachen*, Versuch einer vergleichenden Grammatik. Wiesbaden
- CHOI, Han Woo 1985: *Türkçe ile Korecenin Karşılaştırmalı Fonolojisi*. Hacettepe Üniversitesi, Beytepe-Ankara (Yayımlanmamış master tezi).
- CLARK, L.V. 1977: "Mongol Elements in Old Turkic?", *JSFOu* 75.
- CLAUSON, Sir Gerard 1956: "The Case Against the Altaic Theory", *CAJ* II-3: 181-187.
- 1957: "The Turkish Y and Related Sounds", *Festschrift für Nicholas Poppe*: 33-45.
- 1958: "The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian", *CAJ* IV: 174-187.
- 1959: "The Turkish Elements in 14th Century Mongolian", *CAJ* V: 301-316.
- 1965: "The Initial Labial Sounds in The Turkish Languages", *BSOAS* 24-2: 298-306.
- 1962: *Turkish and Mongolian Studies*. London
- 1965: "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", *CAJ* X/3-4 (PIAC VII): 161-166.
- 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- DOERFER, Gerhard 1963: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. I. Wiesbaden.
- 1965: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II. Wiesbaden.
- 1967: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. III. Wiesbaden.
- 1968: "Zwei wichtige Probleme der Altaistik", *JSFOu* 69,4:
- 1974: "Ist das Japanische mit den altaischen Sprachen verwandt?" *ZDMG* 124: 103-142.
- 1975: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. IV. Wiesbaden.
- 1976: "Proto-Turkic: Reconstruction Problems", *TDAYB* 1975-1976: 1-59.
- 1984: "The Problem of Rhotacism/Zetacism", *CAJ* 28: 34-42.
- GABAIN, A. von 1974 (1941): *Alt-türkische Grammatik*. Wiesbaden.
- GOMBOCZ, Zoltan 1912: "Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen", *Keleti Szemle* XIII: 1-37.
- KALUJINSKI, Stanislav 1971: "Solonisches Wörterverzeichnis", *RO* XXXIV-1: 39-77.
- 1985a: "Etimologičeskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojnyje osnovı (VII)", *RO* XLIV-2: 43-57.
- 1985b: "Etimologičeskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojnyje osnovı (VIII)", *RO* XLV-1: 79-99.
- KARA, G. 1983: "Moğolca deresün - Türkçe yez", *TDAYB* 1980-1981: 43-48.
- 1987: "Remarks on warm/cold in Mongolian", *UJb* 59: 135-136.
- LESSING, Ferdinand D. 1960: *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles.
- MALOV, S.Ye. 1957: *Yazık jeltıı Uygurov*. Alma-Ata.
- MENGES, Karl Heinrich 1968: *The Turkic Languages and Peoples*. Wiesbaden: Ural-altaische Bibl.
- MILLER, Roy Andrew 1971: *Japanese and Other Altaic Languages*. Chicago & London.
- MURAYAMA, Shitiro 1962: "Etymologie des altjapanischen Wortes *irō* 'Farbe', Gesichtsfarbe, Gesicht' ", *UJb* 34/1-2: 107-112.
- NADELYAYEV, V.M. 1969: *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad.
- POPPE, Nicholas 1924: "Die tschuwassischen Lautgesetze. G.J.Ramstedt." *Asia Major* I: 775-783.
- 1925: "Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien", *Islamica* I: 409-427.
- 1927a: "Altaisch und ırtürkisch", *UJb* 6: 94-121.
- 1927b: "Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen", *UJb* 7: 151-167.
- 1952: "Plural Suffixes in the Altaic Languages", *UJb* XXIV/3-4: 65-83.
- 1953a: "Bemerkungen zu G.J. Ramstedt's Einführung in die altaische Sprachwissenschaft", *StOr*. XIX-5: 3-22.
- 1953b: "Ein altes Kulturwort in den altaischen Sprachen", *StOr*. XIX-5: 23-25.
- 1954: "Remarks on Some Roots and Stems in Mongolian", *Silver Jubilee Volume of the*

- Zinbun-Kagaku-Kenkyusyo*. Kyôto University: 294-300.
- 1955a: *Introduction to Mongolian Comparative Studies*. (= MSFOu 110) Helsinki.
- 1955b: "The Turkic Loan Words in Middle Mongolian", *CAJ* I-1: 36-42.
- 1956: "The Mongolian Affricates *č and *č̣", *CAJ* II: 204-215.
- 1960: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*. Wiesbaden.
- 1961: "Jakutische Etymologien", *UJb* XXXIII/1-2: 136-141.
- 1965a: *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden.
- 1965b: "Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Band I", *CAJ* X: 75-79.
- 1966: "Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Band II", *CAJ* XI: 235-238.
- 1968a: "Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Band III", *CAJ* XII: 156-158.
- 1968b: "Über einige Vokalentsprechungen in mongolischen Lehnwörtern im Tuvinschen", *ZDMG* 118-1: 113-123.
- 1969: "On Some Vowel Correspondences in Mongolian Loan-Words in Turkic", *CAJ* XIII: 207-214.
- 1972: "A New Symposium on the Altaic Theory", *CAJ* XVI: 37-58.
- 1973: "Über die Bildungssuffixe der mongolischen Bezeichnungen der Körperteile", *UJb* 45: 223-243.
- 1974a: "Remarks on Comparative Study of the Vocabulary of the Altaic Languages", *UJb* 46: 120-134.
- 1974b: "Zur Stellung des tschuwaschischen", *CAJ* XVII: 135-147.
- 1975a: "Altaic Linguistics-An Overview", *Science of Language*. Tokyo: 130-186.
- 1975b: "On Some Cases of Fusion and Vowel Alternation in the Altaic Languages", *CAJ* XIX: 307-322.
- 1977a: "The Altaic Plural Suffix *-t", *StOr.* 47: 165-174.
- 1977b: "On Some Altaic Case Forms", *CAJ* XXI-1: 55-74.
- 1977c: "The Problem of Uralic and Altaic Affinity", *Altaica* (PIAC 19, Helsinki 7-11, June 1976): 221-225.
- 1977d: "On Some Proper Names in the Secret History", *Eurasia Nostratica*, Festschrift für Karl Heinrich Menges, Band I. Wiesbaden: 161-167.
- 1978a: "Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. Band IV", *CAJ* XXII: 140-141.
- 1978b: "Doç.Dr. Talât Tekin, *Ana türkçede asli uzun ünlüler* [The primary long vowels in Proto-Turkic].", *CAJ* XXII: 168-169.
- RAMSTEDT, G.J. 1915a: "Zur mongolisch-türkischen Laut-geschichte" I, *Keleti Szemle* 15 (1915-16): 134-150.
- 1915b: "Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte" II, *Keleti Szemle* 16 (1915-16): 66-84.
- 1916: "Ein anlautender stimmloser labial in der mongolisch-türkischen ursprache", *JSFOu* XXXII-2: 1-10.
- 1922: "Zur frage nach der stellung des tschuwassischen", *JSFOu* XXXVIII-1: 3-34.
- 1928: "Remarks on the Korean language", *MSFOu* LVIII: 441-453.
- 1945: "Das deverbale Nomen auf -i in den altaischen Sprachen", *StOr.* 11: 3-8.
- 1952: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II Formenlehre*. (= MSFOu 104²) Haz. Pentti Aalto, Helsinki.
- 1957: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I Lautlehre*. (= MSFOu 104¹), Haz. Pentti Aalto, Helsinki.
- 1966: *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, III Register*. (= MSFOu 104³), Haz. Pentti Aalto, Helsinki.

- RÄSÄNEN, Martti 1949: *Materialien zur Laugeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki.
 ----- 1969: *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki.
 ŞÇERBAK, A.M. 1970: *Sravnitel' naya fonetika tyurkskih yazikov*. Leningrad.
 TEKİN, Şinasi 1985: "Some Thoughts on the Etymology of the Turkish *üzengi* 'Stirrup' " *JTS* 9: 237-240.
 TEKİN, Talât 1974: "On the alternation *l ~ s* in Turkic and Mongolian", *Sprach Geschichte und Kultur der altaischen Völker* (PIAC XII, Berlin 1969), Berlin: 609-612.
 ----- 1975a: *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*. Ankara, Hacettepe Üniversitesi.
 ----- 1975b: "Further Evidence for Zetacism and Sigmatism", *Researches in Altaic Languages*. Budapest: 275-284.
 ----- 1976a: "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: 119-130.
 ----- 1976b: "On the Origin of Primary Long Vowels in Turkic", *UJb* 48: 231-236.
 ----- 1981: "Notes on Some Altaic Harnessing Terms", *CAJ* XXV: 121-130.
 ----- 1985a: "Altaic Etymologies Based on 'Sporadic Alternations' ", *Olon ulsin Mongol Erdemtniy IV ih hural i bot'* :Ulaanbaatar: 63-72.
 ----- 1985b: *Is Japanese Related to Turkish? A grammatical and lexical comparasion*. Ankara.
 TSİNTSİUS, V.İ. 1975: *Sravnitel' nuy slovar tunguso-man' gjurkskih yazikov*, I, A-N. Leningrad.
 TUNA, Osman Nedim 1983: *Altay Dilleri Teorisi*. İstanbul.
 YUDAHİN, K.K. 1945: *Kırgız Sözlüğü*. I. (Çev. A.Taymas) TDK Ankara.
 ----- 1948: *Kırgız Sözlüğü*. II. (Çev. A.Taymas) TDK Ankara.
 YÜCE, Nuri 1988: *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara, TDK.

Başlıca Kısaltmalar

AA	Ana Altayca	(Proto-Altaic)
İT	İlk Türkçe	(Pre-Turkic)
AT	Ana Türkçe	(Proto-Turkic)
ET	Eski Türkçe	(Old Turkic)
OT	Orta Türkçe	(Middle Turkic)
GT	Genel Türkçe	(Common Turkic)
AMo.	Ana Moğolca	(Proto Mongolian)
OMo.	Orta Moğolca	(Middle Mongolian)
Mo.	Moğolca	(Mongolian)
AMT	Ana Mançu-Tunguzca	(Proto Manchu-Tungus)
MT	Mançu-Tunguzca	(Manchu-Tungus)